

VILICUS¹ - PRILOG POZNAVANJU DJELATNOSTI UPRAVITELJA IMANJA I DRŽAVNOG NAMJEŠTENIKA

UDK 930.26 »623.52«
Izvorni znanstveni članak
Antička arheologija
Original scientific paper
Roman archaeology
Primljeno:
Received: 1996.01.09.

Mirjana Sanader
HR-10000 Zagreb, Hrvatska
Odsjek za arheologiju
Filozofskog fakulteta
I. Lučića 3

Antički pisci Katon, Kolumela, Plinije, Varon bavili su se i poljoprivrednim temama. Tako se u njihovim djelima može pročitati da su rimski zemljoposjednici upravu nad svojim imanjima povjeravali robu koji se nazivao vilicus. Zahvaljujući Kolumelinim spisima mogu se vrlo detaljno upoznati svi poslovi koje je obavljao vilicus i njegova žena vilica. Međutim posao vilika nije označavao samo posao upravitelja imanja. Brojni epigrafički spomenici svjedoče da je vilik radio kao rob-namještenik i u državnoj službi. Tako vilike susrećemo na carinarnicama, poreznim postajama, u upravama rudnika i gradskim blagajnama. Na području Hrvatske sačuvano je više natpisa u kojima se pojavljuju vilici kao upravitelji imanja, ali i kao državni službenici.

Rimljani su od davnine držali robove², a njihov se broj uvelike počeo povećavati teritorijalnom ekspanzijom naročito od druge polovice trećeg stoljeća prije Krista.³ Česti su ratovi odnosili i mnoge živote slobodne radne snage koja se mogla i morala nadomjestiti robovskom radnom snagom do koje se uglavnom dolazilo porobljavanjem poraženih neprijatelja.⁴ Robom se postajalo ne samo u ratu nego se mrski ropski status mogao steći i kaznom zbog nekog nedjela ili neisplaćenih dugova.⁵ Bitna karakteristika robovlasničke privrede je, dakle, privsavanje ljudske radne snage, a ono se odvijalo

između ostalog i kupovanjem na tržnicama robova. Kako za potpuno poznavanje ondašnjih prilika nedostaju evidencije imena, porijekla pa i postupka porobljavanja tih nesretnika kojima se trgovalo, ipak se iz nekih djela antičkih pisaca može nešto saznati. Livije (XLI 11, 8.) piše da su u kaznenoj ekspediciji protiv Histra 178. prije Krista porobljena tri grada da bi potom bilo prodano 5632 stanovnika. Diodor (XXIII 9, 1.) kaže da je porobljeno 25000 stanovnika Agrigenta da bi bili potom prodani, vjerojatno u Italiju kao robovi. Herodot (8,105) piše o trgovcu robova Panoniju iz Hijja koji se

¹ Antički autori čija se djela spominju u ovom radu pišu *vilicus*, *vilica*. Izuzetak predstavlja Kolumela kod koga se upravitelj imanja i žena mu, pišu kao *villicus* odnosno *villica*. Od suvremenih autora Kolumelinu varijantu preuzimaju G. Lafaye u *Dictionnaire des antiquites* i A. Romac u *Rječniku rimskog prava*. U ovom radu je preuzet standard pisanja iz *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

² Robovlasništvo nije, dakako, specifičnost Rimskog Imperija nego je dio ekonomske i socijalne slike cjelokupnog sredozemnog prostora. Počeci rimskog robovlasništva temelje se na rekonstrukcijama koje se oslanjaju na ostacima starih pravnih uputa i legendi. Tako Livije piše da je Romul u novoosnovanom gradu dao urediti mjesto gdje su boravili bjezgunci iz okolnih državnica, kako robovi tako i slobodni (*Liv.I 8,6*).

³ Weiss 1927, str. 551 - 555; Westermann 1955, str. 63 i dalje; Mommsen 1992, str. 263 - 279; Bengston 1988, str. 59 i 134 - 138.

⁴ Finley 1981, str. 10 i sljedeće; Westermann 1955, str. 66.

⁵ Varon (*De re rustica 2: 10, 4.*) nabroja šest legalnih načina pomoću kojih se može doći do roba: nasljedstvom, dijelom kupljenog imetka, prijateljskim dogovorom, neospornom imovinom (*si usu cepit*), ratnim plijenom i zakonskom konfiskacijom imovine.

specijalizirao u trgovini mladim eunusima. Polibije (4.38.4; 4,50.2 - 4) iznosi podatak da se na području Crnog mora masovno trguje robovima koji su ujedno i najkvalitetniji. M. I. Finley u svojoj analizi trgovine robovima u antici također zastupa tezu da se najintenzivnija trgovina robovima odvijala oko Crnog mora.⁶ Da je u Italiji postajala velika masa robova svjedoče i robovski ustanci koji su počeli nakon Hanibalovih ratova. O tome kakva je grozna sudbina očekivala preživjele pokorene ustanike piše Livije. (XXXII 26, 8.)

Iako je odnos prema robovima ovisio o karakteru gospodara, a njihov "ugled" o uvjetima kako i gdje su stekli status roba, ipak su po rimskom zakonu imali samo obveze i dužnosti, a nikakvih prava.⁷ To je praktički značilo da su bili vlasništvo onoga tko ih je držao, da su bili nečija roba, odnosno nečije dobro. Iskorištavanje robova bilo je bezgranično. Gospodar ih je mogao prodati ili pak posuditi nekom drugom, s tim da je plaća koju bi rob zaradio na dugom mjestu bila gospodareva. Ako ga je gospodar opunomoćio da u njegovo ime potpisuje ugovore oni su vrijedili samo onda ako nisu bili na štetu dotičnoga vlasnika roba.⁸ Njihov se položaj u carsko vrijeme u odnosu na republikansko nešto poboljšao, ali samo zahvaljujući činjenici da su se carski robovi zapošljavali u nekim državnim službama ili što su robovi s posebnim znanjima (učitelji, obrtnici) postali traženiji,⁹ što je dovelo do toga da su se i robovi počeli svrstavati u neke vrste staleža. Kako se, dakle, ipak radilo samo o ljudima s različitim vrlinama ili manama, sposobnostima ili talentima, neki su se znali izdići iz bezimene gomile obespravljenih, preuzimajući stanovite poslove koje su im rimski gospodari povjeravali, iako ti poslovi po svojem karakteru i važnosti nisu izvorno bili predviđeni za robove.¹⁰ Jedan od takvih poslova bio je i posao vilika (*vilicus*).

U ovom radu pokušat ću odgovoriti na nekoliko pitanja vezanih uz vilikov rad, a koja nam se, prema vrelima, nameću: kako i kada je došlo do potrebe da se robu dade zadatak upravljanja imanjem? Koji su to poslovi koje na imanju obavlja vilik? Kako i kada vilik postaje i namještenik u provincijama? Koje su to

službe koje zapošljavaju vilike? Što o vilicima svjedoče natpisi iz Hrvatske i susjednih krajeva?

O robovima koje Rimljani uglavnom i nisu prihvaćali niti tretirali kao ljude, nego kao dijelove inventara svojeg domaćinstva, napisano je u antičkoj literaturi vrlo malo. Oni nisu nikoga zanimali, pa tako nije bilo ni potrebe da se o njima piše. Postoji međutim ipak nekoliko knjiga koji su zbog svog specifičnog sadržaja morali govoriti i o robovima, pa tako i o vilicima. O toj nas temi najpodrobnije izvještavaju antički agrarni pisci. Najstariji takav potpuno sačuvani spis je onaj Marka Porcija Katona (234. - 149. prije Krista) *De agri cultura* koji je istovremeno i najstarija sačuvana proza na latinskom jeziku. To je djelo nastalo sredinom drugog stoljeća prije Krista, a omogućava nam uvid u proces funkcioniranja dvaju imanja iz tog vremena. Katonov cilj prilikom pisanja ovog djela bio je podučiti budućeg kupca imanja kako steći najveću dobit. Stoga ga upućuje da je najisplativije kupiti imanje srednje veličine na kojem se proizvodi vino ili ulje.¹¹ Osim što preporuča blizinu grada te kopnenu ili morskou komunikaciju, Katon podučava na koji se način može doći do najveće dobiti iz prodaje vina, ulja, pa i žita, kože i vune. Osim velike štedljivosti upozorava i na mogućnost prodaje potrošnog inventara u koji, naravno, ubraja i robove. Ovi trebaju biti iskorišteni do krajnjih granica te Katon navodi najrazličitije primjere na koji se način to postiže, pri tom naročito opominje da robovi nikada ne smiju biti nezaposleni. Ako je ružno vrijeme koje onemogućava rad na otvorenom, treba ih zaposliti u kući. Katon zna i koji su to poslovi koje bi robovi za lošeg vremena morali obavljati: *quae opera per imbrem fieri potuerint, dolia lavari, picari, villam purgari, frumentum transferrari, stercus foras offerri, stercilinum fieri, semen purgari, funes sarciri, novos fieri, centones, cuculiones familiam oportuisse sibi sarcire* (2,3). Možda je najbolji primjer štednje koju preporučuje Katon sadržan u rečenici: "mnogo prodati, malo kupiti." (*patrem familias vendacem, non emacem esse oportet* (.2,7). Dalje nabroja inventar koji je potreban za vođenje uzornog maslinika (*olivatum*) od 240 jugera (60 hektara). Među inventarom ističe se, naravno, držanje 13 robova: upravitelja (*vilicus*) i njegove

⁶ Finley 1962, str. 51 - 59.

⁷ Ono što umnogome otežava proučavanje trgovine robovima je činjenica da su robovi u načelu bili bezimni, a Varon (*de lin.lat.* 8.21) tu situaciju najbolje oslikava ovim riječima: "Ako tri čovjeka kupe po jednog roba u Efezu, jedan od njih svoga roba može nazvati po trgovcu Artemidu od kojeg ga je kupio "Artemas"; drugi kupac može svoga roba nazvati po mjestu kupnje Efezu "Efez" a treći svome može dati ime Jon jer ga je trgovac Artemid kupio u Joniji.

⁸ uckland 1908, str. 42 i druge; Gornsey 1970, str. 13, 22 i 75 - 87.

⁹ Westermann 1955, str. 111 - 113.

¹⁰ K. Wachtel je u svojem članku "*Sklaven und Freigelassene in der Staatlichen Finanzverwaltung des römischen Kaiserreiches*, str. 341 - 346 pokušao navesti sve funkcije u državnim financijskim službama koje su obnašali robovi ili oslobođenici. Wachtel kaže da javna služba nekog roba ili oslobođenika ovisi najviše o njegovom patronu. Tako su u vrijeme republike državni službenici uveli običaj prepuštanja mnogih poslova svojim kućnim robovima. To je u carsko vrijeme postalo uobičajeno što je značilo da su ovi dobivali na utjecaju, čak toliko da su u nekim segmentima bili važniji nego obični građani, pa i vitezovi.

¹¹ Pored vina i ulja proizvodilo se žito i hrana za stoku, ali u količinama koje su služile samo za potrebe imanja. Držala se i stoka (i zbog gnojiva), a po Katonu nije trebalo držati više od sto ovaca (c.10,1)

žene (*vilica*), pet običnih slugu (*operarii*), tri goniča volova (*bubulci*), jednog goniča magarca (*asinarius*), jednog svinjara (*subulcus*) te jednog pastira za čuvanje ovaca (*opilio*). Za uzdržavanje vinograda (*vinea*) od 100 jugera (25 hektara) potrebno je pak 16 robova: *vilicus*, *vilica*, deset *operarii*, po jedan *bubulcus*, *asinarius*, *salictarius* (koji se brine za takljanje loze - *salictum*) i *subulcus*. Ako ovi robovi nisu dostatni, što se događa za vrijeme žetve ili većih gradnji, treba unajmiti nadničare (*factores* ili *operarii* ali i *politores*) koje također treba nadgledati rob - *vilicus*. Nadničari su bili, kako kaže Gummerus¹², mali posjednici, ili vlasnici ili unajmljivači koji su na taj način dodatno zarađivali. Katon dijeli mnoge savjete, kao npr. kako hraniti robove i nadničare, koja pomagala trebaju upotrijebiti prilikom određenih radova, kako nadzirati samu proizvodnju ulja ili vina. Dalje spominje poduzetnika (*conductor*) s kojim kontaktira zemljoposjednik zbog prodaje poljoprivrednih proizvoda. Zanimljivo je da je postojala mogućnost prodaje cjelokupnog uroda grožđa i maslina (146 i 147), pri čemu se vlasnik nije brinuo kako će ga obrati. Isto se moglo urediti i sa stadima ovaca (10,1). Na imanju se kako je već rečeno, pokušavalo što manje kupovati, što znači da se hrana za stanovnike imanja proizvodila na samom imanju. žito se, dakle, sijalo, mljelo i peklo. Pilo se domaće vino, ulje i ocat. Kupovala se samo slana riba (*maenae*) i sol koju su robovi dobivali po jedan *modius* godišnje (58). Iz ovog izbora jela vlasnik je, dakako, bio izuzet. Na imanju se proizvodila i hrana za stoku. Izgleda da robovi na imanju, u Katonovo vrijeme, nisu bili obrtnici u pravom smislu riječi što se može zaključiti po poslovima koje im treba zadati za lošeg vremena, ali i po listi predmeta koje jedno imanje treba kupiti. To se prije svega odnosi na keramičke i metalne proizvode (10 i 11). Izgleda da se i odjeća za robove kupovala.¹³ Katon spominje samo jednu jedinu ženu među posadom imanja i to viliku. Iako se, međutim, među inventarom imanja nalazi tkalački stan (*tela togalis*), prilikom nabiranja poslova koje mora raditi *vilica* (143), tkanje se ne spominje. Da su robinje bile sastavni dio *familiae* bogatog posjednika poznato je, ali izgleda da su one u to vrijeme bile dio *familiae urbanae*, a ne ove *familiae rusticae* u kojoj je poznata samo *vilica*.

Nema dvojbe dakle da je ovo Katonovo djelo za našu analizu veoma značajno, jer se upravo u njemu prvi put spominje uloga vilika te njegovo značenje kao upravitelja imanja.¹⁴

Da je kod Rimljana bilo izrazite potrebe za priručnicima iz poljoprivrede, svjedoči i podatak koji navodi Plinije (*n. h. XVIII,22*) o prijevodu jednog takvog djela (u 28 knjiga) kartaškog pisca Magona.

To je vrijeme pojava velikih imanja i latifundija, a o njima Magon upravo i piše. Nadalje, otac i sin Saserni napisali su oko 100. g. prije Krista drugo djelo o poljoprivredi: *Libri de agricultura*, od kojeg je malo ostalo sačuvano, što važi i za djela Gaja Licinija Stole i Gneja Tremelija Skrofe. Po Gummerusu izgleda da su dosta prepisivali Katona.¹⁵ Ipak je potrebno napomenuti da su Saserni smjestili svoje imanje u Cisalpinsku Galiju, dok su se Katonova imanja nalazila negdje u srednjoj Italiji.

Djelo Marka Terencija Varona (116. - 27. pr. Kr.) *Rerum rusticarum libri tres*, napisano 37. pr. Kr., drugo je latinsko djelo o poljoprivredi koje se sačuvalo do današnjih dana. Ovo Varonovo djelo, pisano u obliku razgovora, više se oslanja, kako pisac sam kaže u uvodu, na djela drugih pisaca nego na vlastito iskustvo, i ne donosi informacije po kojima bi se dalo rekonstruirati funkcioniranje poljoprivrednog imanja u njegovo vrijeme, dakle prve polovice prvog stoljeća prije Krista. Primjećuje se da se oslanja na Katonove navode, premda to ne priznaje, nego ovoga čak i kritizira, smatrajući da je broj robova koje on predlaže za uzdržavanje imanja nedovoljan, te da se *vilicus* i žena mu *vilica* ne bi trebali ubrajati među radnu snagu. Imanje koje Varon ima u vidu čaš je srednje, čaš veliko, no i on još uvijek smatra da je najisplativije proizvoditi vino i ulje. Varon uvodi novi pojam *pastio villatica* pod kojim podrazumijeva uzgoj peradi (*ornithones*), lovišta (*leporaria*) i ribnjake (*piscinae*), a od svega se ipak najviše isplati vođenje *maritimae piscinae*.

Gaj Julije Higin, Aulo Kornelije Celzo, Julije Atik i Julije Grecin su pisci koji su također pisali o agrarnim temama, ali nam njihova djela nisu sačuvana. Sačuvano je pak slavno djelo *Rei rusticae libri duodecim*. Njega je polovicom prvog stoljeća sastavio Lucije Junije Moderat Kolumela. Ovaj je autor, za razliku od Varona, bio agrarni pisac u pravom smislu riječi. Iako je bio porijeklom iz Hispanije, imao je nekoliko imanja u blizini Rima, a poljoprivreda je bila jedini posao kojim se bavio, tako da su nam njegove informacije posebno dragocjene. Kolumela pak sa svoje strane također preporučuje uzdržavanje imanja srednje veličine, no izgleda da on pri tom ipak misli na sasvim velika imanja. On, naime, nabroja brojna skladišta i spremišta, kao i mnoštvo robova koje mora imati idealan posjed. Njegovi robovi mogu imati i ženu i djecu, a ekonomski se principi temelje na prodavanju, ne više samo vina i ulja, nego i žita, grahorica, voća, povrća, mesa, mlijeka i sira. On osim toga smatra da unajmljivanje radne snage nije potrebno, a ako se zemlja treba dati u zakup, onda za to u obzir dolaze samo oni lošiji dijelovi. K tome, zemlju u najam treba dati samo za proizvodnju žita jer bi *coloni*, po autoru, primjerice mogli pokvariti

¹² Gummerus 1906, str. 26.

¹³ *vestimenta familiae* je po Katonu (c. 59) *tunica*, ogrtač (*sagum*) koje robovi dobivaju svake druge godine, nakon čega se od njih prave krpaši (*centones*). Obuća su bile drvene cipele (*sculponeae*).

¹⁴ Bouleveret 1970, str. 3. misli da je grčki οἰκονόμος istovetan s *vilicus* pa i s *dispensator*. Međutim Lafaye 1873, str. 892. misli da je *vilicus* istovetan s ἐπιτροπος

¹⁵ Gummerus 1906, str. 51.

sortu grožđa. Na njegovom imanju se robovi za ružna vremena bave različitim poslovima, kao i kod Katona, no on ne govori o robovima obrtnicima. Robinje također rade na otvorenome, ali i u kući. Kako je Kolumelino djelo prava enciklopedija u kojoj nije ispušten nijedan bitan proces na imanju, on isto tako detaljno nabroja kako se dolazi do sposobnoga vilika, te koji su poslovi njegovi, a koji njegove žene. Nakon što registrira tužnu pojavu, po njemu, da *pater familias* (*possessor*) rijetko boravi na imanju, a *domina* još rjeđe, on konstatira da je ipak najsretnije rješenje postaviti upravitelja koji se dobro razumije u posao. Ako pak nema povjerenja u već odraslog čovjeka (za vilika preporuča dob između 30 i 60 godina), savjetuje da se obrazuje adolescent te ga se tako s godinama pripremi za posao. U tom kontekstu se Kolumela žali što se, ako već postoje govorničke i filozofske škole, ne uvedu i poljoprivredne u kojima bi se obrazovali budući upravitelji. Zbog toga, u želji da pomogne budućim posjednicima, u XI. knjizi detaljno nabroja zadatke vilika. Ovaj je u prvom redu trebao biti lišen uobičajenih mana robovske klase kao što su lijenost, pijanstvo i pohotljivost. Naravno od njega se tražila vjernost, bogobojažljiva čestitost i točnost u svemu. Osim toga trebao se znati odnositi s drugim robovima, koji su ga trebali slušati. Sve je to trebao postići blagošću i uvjerenjem, a ne čvrstinom. *Vilicus* je u ime odsutne *familiae rusticae* proslavljao sve tradicionalne proslave, te se čuvao praznovjerja i izbjegavao kontakt s proricateljima sudbine, koji su prolazili selima i koji su mogli loše utjecati na robove. žrtvovati je smio samo uz dozvolu gospodara. Na tržnicu, susjedu, ili pak u grad smio je odlaziti samo da bi nešto prodao ili kupio. Nije smio častiti svoje goste, nego samo gospodareve. Stan mu je trebao biti u blizini vrata da bi promatrao tko ulazi i izlazi. Ako bi imao kakve strasti, primjerice za lovom, bolje bi bilo da je se odrekne jer ga je ona odvlačila od njegovih zadaća. Uza sve to, imao je biti savršeno zdrav i snažan, te se brinuti o tome da radnici obave sve ratarske poslove, dok bi se on sam brinuo o povrtnjaku. Nije se smio suviše zadržavati u kući, nego je već u cik zore, zajedno s robovima koji nisu radili u kući, morao otići u polje, a kad padne sumrak umorne ih dovesti kući da bi potom svi zajedno sjeli oko stola i jeli. *Vilicus* je mogao po svom nahođenju, ako je ocijenio da su zaslužili, najbolje i najskromnije robove pozvati da sjednu za njegov stol. *Vilicus*, dakle, objeđuje uvijek odvojeno od drugih robova, i to uvijek sjedeći, osim u dane proslave kad mu je dozvoljeno da jede ležeći. On sam treba biti pravi i najveći primjer suzdržanosti. *Vilicus* se treba brinuti i o oruđu kojeg treba imati uvijek u duplikatu. Osim toga ne smije raditi privatne poslove i treba paziti na novac, koji sav treba dati gospodaru. Izgleda da je Kolumela tražio da upravitelj bude idealna osoba, stoga ni ne čudi da se

tuži i žali kako je dobar upravitelj prava rijetkost. U njegove mnogobrojne poslove pripada i nadgledanje ergastula, gdje su bili smješteni robovi u lancima.¹⁶ Osim toga treba imati primjerak kalendarija (*calendarium*) te po redosljedu koji zahtijevaju godišnja doba obavljati potrebne radove na poljima.

Isto tako u knjizi XII. Kolumela detaljno nabroja sve zadaće koje treba izvršavati vilikova žena *vilica*. Pri tom objašnjava zbog čega je bolje da se viliku dade žena. On tada, naime, ima više reda i češće je kod kuće. *Vilica* je, dakle, zadužena za upravljanje svim poslovima koji se obavljaju unutar imanja, umjesto *mater familias* kad je ova spriječena, a kako je taj slučaj uobičajen, njezina je uloga narasla, kao i ona njezina supruga. Nju je sam gospodar dodijelio viliku s kojim ona treba biti zadovoljna i treba ga se bojati. *Vilica* je osoba od povjerenja kao i sam *vilicus*. Nikako ne smije biti sklona luksuzu, ne treba ići susjedima ili k drugim ženama, niti ih pozivati k sebi. Isto tako jede samo kod kuće i ne skiče se. Njezin se posao sastojao od toga da svuda uspostavi red, čistoću i prije svega štednju, da prikuplja namirnice te ih mudro rasporedi prema potrebama. Osim toga, trebala se brinuti o održavanju odjeće uz pomoć drugih robinja, kao što se brinula o bolesnima. Kada se neki rob potuži da je bolestan treba ga ispitati o tegobama i odvesti u bolesničku sobu. Isto postupa s premorenima, koje također odvodi u bolesničku sobu, te ih neguje nekoliko dana dok opet dođu k sebi. Bolesnička soba treba opet biti vrlo čista i treba je redovito zračiti. Ipak je njezino glavno područja bila kuhinja i pripremaonica. Osim što se brinula za to da posuđe bude besprijekorno sjajno i čisto, uz pomoć robinja pripremljala je hranu. Isto kao i začine, zimmicu, salamure, voće u medu, crne masline, kuhano vino, slatka vina, sušila voće i povrće, solila svinjetinu, pripremala *garum* i obavljala sve one druge poslove koji su vezani uz kuhinju i kuhanje.

Dok se kod Katona još uvijek ne može točno zaključiti koliko vremena gospodar boravi na imanju i da li *vilicus* uopće ima neke važnije zadatke, iz djela Kolumele je jasno da je upravitelj imanja upravo neophodan zbog činjenice da gospodar rijetko boravi na imanju. Samim tim je posao upravitelja od velike važnosti za funkcioniranje ne samo pojedinačnih imanja nego i poljoprivredne proizvodnje općenito.

I u kasnijim razdobljima su se pisci bavili isključivo agrarnim temama kao npr. Gargilije Marcijal koji je u 3. stoljeću napisao, danas samo djelomično sačuvano, djelo iz poljoprivrede, dok je knjiga Vindonija Anatolija iz Berita sasvim izgubljena. Rutilije Tauro Emilijan Paladije *vir illustris*, koji je živio, vjerojatno, sredinom četvrtog stoljeća napisao je djelo od 14 knjiga (*Palladii, de agricultura*), zamišljeno kao udžbenik za poljoprivrednike. O samom se autoru malo zna osim njegove titule *vir illustris*, koja može upućivati na njegovo

¹⁶ Kolumela (*I,8,16. XI,1,22*), je jedini među agrarnim piscima koji spominje okovane. On ne kaže izravno da je *ergastulum* bio zatvor u kojemu su ovi boravili, niti daje bliže podatke o njemu osim onih da su okovani robovi na poljima radili zajedno s drugim robovima te da se *vilicus* treba brinuti o tome da li su okovi još uvijek čvrsti.

iskustvo kao veleposjednika. U prvoj knjizi nabraja sve uvjete koje treba imati dobro imanje, te nabraja inventar kojim dobro vođeno imanje treba biti opremljeno. Knjige 2-13 posvećene su svaka pojedinom mjesecu u godini, s opisima radova koji se trebaju obaviti za to vrijeme na imanju. Ovako koncipirana knjiga je *novum*, ali se sadržajno prilično oslanja na Kolumelu.¹⁷ Osim ovih i neki su se drugi pisci u svojim djelima dotaknuli i poljoprivrednih tema, kao npr. *Plinije Stariji* (*N.h.*, 18,29.)

Vilicus se kao upravitelj poljoprivrednog imanja sporadično spominje i u više suvremenih znanstvenih radova, kako iz klasične filologije¹⁸ tako u onima iz područja rimskog prava,¹⁹ te onima koji se bave rimskim gospodarstvom²⁰ ili pak načinom života.²¹

Robovska se radna snaga na poljoprivrednim imanjima nije prestala koristiti ni i u kasnoj antici, gdje su robovi predstavljali veći dio radnog potencijala,²² a u pojedinim slučajevima su se zadržali, kako svjedoče neki agrarni zakoni, i do srednjeg vijeka.²³ Ipak, kako se mijenjala struktura rimske poljoprivrede tj. kako je rastao broj velikih imanja i latifundija i u Italiji i u provincijama, tako se, izgleda, i zaduženje vilika također mijenjalo. Tako piše *G. Lafaye* da je tamo gdje je *villa* postala rezidencija za uživanje (*hortus*) *vilicus* bio tek glavni vrtlar, odakle dolazi i precizniji naziv *supra hortos*. Međutim, održavanje velikog parka može zahtijevati toliko brige da je tom djelatniku potrebna pomoć zamjenika (*subvilicus*) i jednog pomoćnika (*hortulanus, topiarus*). U širem smislu naziv *vilicus* primjenjuje se i na upravnike gradskih zgrada, te za službenike-podređene raznih javnih uprava, kao što su porezi, opskrba ili dobrotvorne zadužbine. Osim toga

vilici su se zvali i oni koji su na rimskim vodovodima nadgledali raspodjelu vode. Neki od njih, *vilici a plumbo*, bili su zaduženi za nadgledavanje i održavanje olovnih cijevi.²⁴ Na ovom mjestu treba spomenuti da *Weaver* kaže da su *vilici* bili službenici carine na različitim mjestima u provincijama,²⁵ kao i nadglednici u rudnicima.²⁶ Osim toga piše *Weaver* da se u provincijalnim administrativnim centrima razlikovao pojam *adiutor* kao prvi stupanj službe za mlađe robove ili oslobođenike *tabularii, a commentariis* i pojam *vicarius* za mlađe robove kao što su *dispensatores, arcarii* i *vilici*.²⁷ Na carskom dvoru služili su *vilici prediorum* (CIL VI 9005), a radili su i u jednoj *bibliotheca latina* (CIL VI 2347 i CIL VI 2348).²⁸

A. Demandt u svome djelu o povijesti kasne antike ne spominje da su *vilici* bili upravitelji imanja. On piše da se velikim imanjem može upravljati na tri načina: uz pomoć upravitelja koje on naziva *procuratores* ili *actores*, najmom za neko kraće vrijeme (*conductores*) ili pak najmom na duže vrijeme koje izvršavaju *emphyteuticarii* ili *perpetuarii*.²⁹ Kod Demandta je upravitelj čovjek koji za svoj posao prima određenu plaću, što ujedno znači da više ne može biti govora o klasičnom odnosu rob - gospodar. Ipak prokurator je, kaže Demandt, rijetko bio rođen slobodan, nego se redovito radilo o oslobođeniku. Kada je veleposjednik imao više imanja u nekoj od provincija postavljao je i višeg upravitelja (*magister, rationalis*). Redovne poslove na imanju obavljali su dijelom robovi, a dijelom koloni. Pojam *coloni* značio je u početku općenito naseljenike i poljoprivrednike, dok se u kasnoj antici razlikuje pojam *coloni*, koji znači najamoprimalac³⁰, od pojma *possessor*, koji je označavao slobodnog seljaka.³¹ Veoma

¹⁷ Paladije (*I,1*). kaže u uvodu da će namjerno izbjegavati eleganciju prilikom pisanja. Knjigu je posvetio nekom Pasifilu kojemu je napisao i elegiju opremljenu prikazom nakalemjenog stabla. Sve dok nedavno nije pronađena 14. knjiga (posvećena veterinarstvu) smatralo se da je ta elegija upravo taj 14. dio (Richter 1965, str.2199 - 2200)

¹⁸ K. D. White je u članku o rimskim agrarim piscima uočio važnost vilikova posla (*The vilicus, who was by far the most important member of the staff...White 1973 str. 455*). Međutim autor, dalje u tekstu, ne ulazi previše u problematiku samog vilikova posla.

¹⁹ William W. Buckland, *The Roman Law of Slavery: the Condition of the Slave in Private Life*, Cambridge 1908; Ante Romac, *Rječnik rimskog prava*, 3. dop. izd, Zagreb 1989; N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei*, 2.izd., Darmstadt 1987; F. Kiechle, *Sklaivenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*, Wiesbaden 1969, E. Herrmann - Otto, *Ex ancilla natus*, Forschungen zur antike Sklaverei 24, 1994.

²⁰ Gummerus 1906; Rostovtzeff 1963, str. 61; Staerman 1969, str. 23, 45- 46 i 134 ; De Martino 1985, str. 76; Kohoe 1988, str. 23, 56-57; Flach 1990, str. 12, 45 i druge.

²¹ Gornsey 1970, str. 46 i druge; Weaver, 1972, str. 5, 52 - fus nota, 117 - 120, 122, 143, 144 - fus nota, 145, 201 - 202, 205, 210 - fus nota, 252, 299 i 300..

²² Demandt1989, str. 292

²³ Köpstein 1967, str. 359 - 368; Brandt 1995, str. 11. - 12. i 195.

²⁴ Lafave 1873, str. 892 - 893.

²⁵ Weaver 1972, str.117.

²⁶ Ibid. str. 202; o iskorišćavanju robovske radne snage u rudnicima vrlo opširno izvještava i Domerque 1990, str. 134 - 151.

²⁷ Weaver 1972, str. 252.

²⁸ Schneider 1927, str. 2135 - 2141.

²⁹ Demandt 1989, str. 330.

³⁰ Mađarski znanstvenik Mocsy 1956, str. 221-247, kao i njegov kolega Alföldy 1961, str. 121-151, smatrali su da su robovi mogli biti i *coloni* što su pokušali potkrijepiti tekstovima s natpisa.

³¹ Flach 1982, str. 427-473; Kolendo 1991, str.98.

složenom stanju između političkih previranja, te ekonomsko-socijalnih prilika, koje uvijek i neumitno slijede politička događanja, i odnosa robova i slobodnih, najamnih radnika, posvetio se Westermann u opsežnoj studiji o grčkom i rimskom robovlasničkom sustavu.³² Premda veoma temeljit, ni Westermann kao, uostalom, ni drugi autori od kojih su neki citirani i u ovom tekstu, nisu bili u mogućnosti u potpunosti objasniti neke od socijalno-ekonomskih prilika kao što su npr. gore spomenuti odosi među radnom snagom.

Kako se u ovoj raspravi ne mogu objasniti svi aspekti problematike povijesti robovlasničkog uređenja rimskog carstva, tako bi gore navedeni podaci trebali biti dostatni da se ispravno protumače tekstovi koje su dali ispisati robovi, a koji su sebe nazivali *vilici*.

Epigrafski su spomenici, dakle, i u ovoj studiji, kao uostalom i u mnogim drugim slučajevima, bili jedini dokumenti uz pomoć kojih se moglo doći do željenih podataka. *Vilici* su, u slučaju da su im to ekonomske prilike dopuštale, rado ostavljali materijalne tragove svoga postojanja, o čemu svjedoči i veći broj sačuvanih natpisa, ne samo s područja Hrvatske nego i iz susjednih krajeva.

Tako nam je i s teritorija nekadašnjih provincija Gornje i Donje Mezije poznato više natpisa.³³ Iz Ulpijane (danas Gračanica južno od Prištine) potječe natpis na kojem čitamo da *vilicus Herculanus* za sreću postaje postavlja spomenik posvećen Jupiteru (CIL III 12664).³⁴ Iako je natpis oštećen, pretpostavlja se da se radi o *statio vectigalis Illyrici*, dakle o jednoj od poreznih postaja u Iliriku. *Vectigal* je u početku označavao doprinose državi od šuma, livada, polja, a kasnije i vrtova, rijeka, jezera, rudnika, solana pa i luka. Na natpisu iz Loma piše da Hermes koji je bio *servus vilicus* kod Januarija Kapitonisa Epafrodita, voditelja državne carine (*conductor portorii publici*)³⁵, postavlja spomenik u slavu Genija naših careva. (CIL III 6124). Izgleda da ovom istom Hermesu kod njegovog gospodara Januarija Kapitonisa Epafrodita nije bilo loše, jer se domogao daljnjih financijskih sredstava za postavljanje još jednog natpisa posvećenog numinima Augusta, ali i Geniju carskih postaja (*Genius publici portorii*). Na tom natpisu čitamo i gdje je njegov gospodar vodio državnu carinu: *conductorum p(ublici) p(ortorii) Illyrici et ripae Traciae* (CIL III 7434).

Rimski se *portorium* razlikovao od modernih carina najviše po tome što se carinarnice nisu nalazile samo na granicama nego i u unutrašnjosti provincija. Nisu se ubirale samo carinske pristojbe za izvoz i uvoz robe, nego isto tako ulaznine, pristojbe na trgovinu, itd. čitav prostor od "izvora Dunava do Ponta bio je u carsko vrijeme ilirski carinski teritorij" (Appian.III.6) Taj je prostor obuhvaćao Dalmaciju, Reciju, Norik, Panoniju, Meziju, Daciju te područja sjeveroistočne Italije, jadranske luke i istočne Alpe. Unutar ovog je područja *ripa Thraciae* bila samostalna, ali se već poslije 100.g. iznajmljivala zajedno s *publici portorii Illyrici*. Carinarnice su se davale u najam u prvo vrijeme poreznim društvima (*societates publicanorum*), a od kraja prvog stoljeća pojedincima (*conductores*). Od vremena Komoda o njima se brinu carski prokurator.³⁶ Položaji na kojima su bili smješteni pojedini uredi nisu imali veze s granicom pojedinih pokrajina nego je na njihov smještaj utjecao zemljopisni, prometni ili pak trgovački interes. Tako je moguće da jedna jedina važna cesta u *publici portorii Illyrici* ima čak pet ureda.³⁷ Poseban položaj koji je zauzimala *ripa Thraciae* potječe vjerojatno iz činjenice da je Trakija do 46.g. bila u klijentelnom odnosu. Natpis iz Runjeva kod Kačanika (CIL III 8158) posvetio je Jupiteru *vilicus* Talion i to za spas sretnih careva Septimija Severa i Marka Aurelija Antonina te Majke Tabora Julije Auguste. Talion za sebe kaže da je *eorundem vilicus* isto kao i Ahilej koji Jupiteru posvećuje natpis sličnog teksta, ali ovog puta samo za spas M. Aurelija Antonina. Natpis potječe iz Kumanova (CIL III 8243). Kako ni Talion, a ni Ahilej ne spominju gospodare nego se smatraju carskim podanicima, čini se, da su, kao izuzetno spretni robovi, dobili državnu službu u vrijeme kada se carinske postaje nisu više iznajmljivale nego su na njima radili državni službenici. Iako ni Talion a ni Ahilej ne govore kakav posao su obavljali, smatra se da su se Runjevo i Kumanovo nalazili u blizini nekadašnjih *stationes vectigalis Illyrici*, te da su ti *vilici* službovali na takvim postajama. U prilog tome govori i natpis iz Guberovca (CIL III 8163), koji je dao postaviti Izion, *servus vilicus*, a na kojem kaže da je rob našeg cara i *vectigal Illyrici*. Istu je službu vršio i *Be(l)licius* koji je bio *verna* i koji se nalazio pod brigom (*sub cura*) Marka Jukunda prokuratora i *v(iri) e(gregii)*, kako se vidi iz natpisa koji potječe iz Marguma, današnjeg Orašja (CIL III 8140).

³² Westerman je posvetio opsežno poglavlje u svojoj studiji upravo problemu izjednačavanja slobodnih radnika i robova u kasnoj antici (Westermann 1955, 139.-149.) gdje naglašava da je zakonski postojala razlika u tretmanu roba i najamnog radnika koja je bila utvrđena državnim nadzorom (ibid. 140).

³³ CIL III 12664; CIL III 8140; CIL III 8185; CIL III 8170; CIL III 8243; CIL III 8256; CIL III 8163.

³⁴ Ovaj se natpis u CIL-u pojavljuje pod dva različita broja 12664 i 8170. Kao dva natpisa citira ih i Šašel 1994, str. 211. čini se ipak da se radi o jednom te istom natpisu koji je naveden dva puta. Na to prije svega upućuje tekst natpisa koji u oba slučaja kaže da *vilicus Herculanus* za sreću stanice podiže natpis. Kod broja 12664 ne može se vidjeti originalan izgled natpisa nego samo njegova restitucija koja pak potpuno odgovara sadašnjem stanju natpisa koji se pak vidi u broju 8170.

³⁵ Rimaska uprava nije izravno ubirala porez nego je ubiranje poreza davala u zakup. Uprava je davala, za velike svote novca, pravo ubiranja poreza na *societates publicanorum* a od kraja prvog stoljeća daje se u najam i pojedincima (*conductores*). Od ranog carstva *tributum* se više ne daje u najam, ali *vectigalia* ostaju u sustavu najma (de Laet 1949)

³⁶ F. Vittinghoff, *Portorium*, PWRE 43, str.361

³⁷ Ibid, str. 377.

U Turičevcu je 1972.g. prilikom oranja pronađen još jedan natpis koji je *vilicus Bellicus*³⁸ za zdravlje stanice posvetio Jupiteru i Geniju Ilirika. Belik osim toga kaže za sebe da je *vil(icus) stationis Petobionensis et Moes.raq. Castricius Bel.* Kako se ovaj vilik nije istovremeno mogao nalaziti na dvije postaje, Šašel³⁹ pretpostavlja da je Belik najprije obavljao službu u Petoviju⁴⁰, a kasnije negdje u Meziji.

Iz panonskih provincija potječe natpis koji je podigao *Primitivus, servus vilicus* Julija Prokla, upravitelja (*conductoris*) osme porezne postaje. Posvetio je natpis Geniju trgovine i poslovnim ljudima (*Genio commercii et negotiantium*) o čemu govori natpis iz Szönya (CIL III 4288). Iz Szegeda potječe natpis koji je dao podići *vilic(us) (M)ercato(r)*. Merkatorov je posao bio u vezi s poštanskom i cestovnom postajom, o čemu govore ostaci slova (*ve)hicul(o)rum*.⁴¹ Iz Panonije, točnije iz Savarije, potječe jedan zanimljiv natpis koji spominje da je jedan *vilicus* bio zadužen za *kal(endarii) Septimiani* (CIL III 4152). *Kalendarii* su kako to svjedoče mnogobrojni natpisi i pravni izvori, neke vrste bankovnih knjiga u kojima su se bilježila davanja, ulaganja i kamate.⁴² Mocsy piše da se prosperitet gradova na limesu u jednom određenom razdoblju zaustavlja. Zbog toga tim gradovima pruža Septimije Sever posebne financijske olakšice i fondove kao što svjedoči spomenuti *kalendarium Septimianum*.⁴³

Naročito je velik broj sačuvanih natpisa, koji su dali izraditi *vilici*, koji potječu iz Norika. Tako je iz Atranta (*Atrans*) jedan natpis posvećen Marsu Augustu. Dao ga je podići Primigenije *vilicus* naših careva i postaje *Atrantinae* (CIL III 13522). Iz Mauthena je mramorni natpis vrlo lijepih slova (kako kaže Mommsen: *in marmore candido pulcherrimo optimis litteris*) koji su dali podići čak dva vilika: *Maturus* i *Mercator*.⁴⁴ Ova dvojica su posvetila natpis Amandu koji je bio *servus contrascriptor*, a čiji je gospodar bio Tit Julije Saturnin. (CIL III 4720). Iz ovoga natpisa možemo uočiti još jedan zanimljiv podatak. čini se da je na nekim postajama bilo više robova koji su istovremeno obnašali službu vilika. Jesu li su Maturu i Merkator posvetili Amandu natpis zbog toga što je njegova služba bila utjecajnija od njihove, jeli im *contrascriptor* Amando učinio veliku uslugu, ili je pak bio dobar čovjek, nećemo saznati. Isto tako nije jasno jesu li su ova dvojica bili, kao i Amando, Saturninovi robovi. Po ovome natpisu ne možemo saznati ni koju je funkciju obnašao Tit Julije Saturnin, ali je jedan drugi

njegov rob (*servus arcarius Festinus*) dao podići natpis koji je nađen u Eisacku i na kojem je napisano da je Saturnin bio *conductor portorii publici*.⁴⁵ Na natpisu iz Vratnika iznad Senja⁴⁶ može se vidjeti da je Tit Julije Saturnin bio i *praefectus vehiculorum et conductor publici portorii*. Kako se moglo vidjeti iz prethodnih natpisa, upravitelji postaja su postavljali vilike koji su vodili poslove, te bi se analogno tim primjerima moglo zaključiti da je Saturnin imao više vilika koji su mu obavljali službu. Služba koju je obnašao *vilicus* bila je važna, jer je on očito vodio poslove umjesto gospodara, ali je donosila i novac o čemu svjedoči i skupocjeni spomenik koji su Maturu i Merkator dali podići. žrtvenik iz Hrastnika (CIL III 5121) može nam još više osvijetliti ovu službu. Tu je aru, posvećenu nepobjedivom Mitri, dao izraditi Eutih koji je obnašao službu kao *servus contrascriptor* kod izvjesnog Julija koji je bio *conductor portorii publici stationis Boiodurensis*. Međutim, Eutih spominje i službu koju je prije obavljao kao rob. Tako kaže da je bio *vilicus* kod zamjenika Benigna na postaji Atrant: *ex vic(ario) Benigni vil(ici) stat(ionis) Altrant(inae)*. Eutih je dakle iz vilika promoviran u kontraskriptora, što s ponosom daje uvijekječiti na žrtveniku na kojem dalje piše da ga daje ukrasiti i znakom mjeseca (*cum signo Lunae*). Zahvaljujući ovom žrtveniku postaje i prethodna posveta vilika Matura i Merkatora kontraskriptoru Amandu jasnija, jer je zahvaljujući natpisu iz Hrastnika vidljivo da je služba kontraskriptora bila, u ovom slučaju, uglednija od službe vilika. Hrastnička ara osim toga podsjeća i na činjenicu da su neki državni službenici imali i svoje zamjenike. Kako smo vidjeli iz dosadašnjih natpisa vilici su bili u službi upravitelja postaja ali, kaže hrastnička ara, i njihovih zamjenika. Ali da vilici u Meziji nisu bili samo u državnim službama, nego da su i dalje nastavljali upravljati imanjima, možda bi mogao posvjedočiti i natpis koji je danas u muzeju u Bukureštu, a koji govori o tome da je *Iaechetaus / vilicus* bio *s(ervus)* Lucija Elija Marcijana koji je bio *clarissimus vir*. Marcijanu, koji je, kako se može vidjeti iz njegove titule, pripadao visokom senatorskom staležu, služio je vilik Jehet, ali nam ne kaže pri kojem mu je poslu pomagao (CIL III 12463).

Jedan drugi natpis pronađen u toplicama blizu Tüffera, posvećen Nimfama, dao je podići *servus vilicus* Frukto koji je služio upravitelju državne carinske postaje Kvintu Sabinu Veranu (CIL III 5146). Iz Norika potječe natpis, koji su još za života dali podići *vilicus*

³⁸ Šašel 1994, str. 329. Šašel između ostaloga ne isključuje mogućnost da se radi o istom robu Beliku (*Bellicus*) iako jedan kaže da je *Cesaris nosrti verna* a drugi *Augusti nostri* (valjda *servus*). Za Šašela u tome nema razlike jer je Komod od Cezara u međuvremenu postao August.

³⁹ Ibid, str.329.

⁴⁰ U Petoviju se nalazilo središte carinske uprave za *portorium publicum Illyricum* (Vittinghof 1935, str. 385.)

⁴¹ Mocsy 1974, str. 101.

⁴² Oehler 1919, str. 1564.-1568.

⁴³ Mocsy 1962, str. 602.

⁴⁴ Da li je ovaj norički Merkator identičan s panonskim Merkatorom (CIL III 4720) koji je službu obavljao zajedno s Maturuom ne može se naravno reći, ali natpis dokumentiraju da nije bilo neobično da su vilici radili na različitim postajama.

⁴⁵ CIL III str. 590

Honoracije i njegova žena Avetonija Venerija (CIL III 5540), kao i natpis koji su dali podići *vilicus* Lupo, muž Urse, koja je još živa, i Proba, njezina sestra. Spomenik je podignut za Ursina i Probina oca Probina, umrloga aktora (*actor*) koji je umro u dobi od četrdeset godina (CIL III 5622). Iz Ischla potječe natpis posvećen Mitri, koji je dao podići Sekundin *vilicus Aug(usti) n(ostri)* iz neke postaje od čijeg je imena sačuvano samo nekoliko početnih slova: Esc.... (CIL III 5620). Sekundin kao i neki drugi vilici, koji su spomenuti ranije, ne navodi da ima gospodara, ni da je rob, nego govori samo o tome da je carski, dakle u državnoj službi.

Iz Dacije je natpis koji se čuva u muzeju u Mehadiji, na kojem se čita da je Sintrop *vilicus*, koji se nalazio pod brigom prokuratora Julija Paterna, dao u čast Herkula podići spomenik za zdravlje Marka Aurelija i Julije Auguste, Majke tabora (CIL III 1565). Sljedeći natpis koji potječe iz Dacije, pronađen je u Celeji (CIL III 8042). Imperatoru Cezaru Marku Aureliju Komodu u čast podigli su spomenik dva vilika, Zotik i Salvijan koji su se nalazili pod brigom (*sub cura*) prokuratora Klaudija Ksenofonta. Ovaj je natpis pronađen zajedno sa statuom Komoda, te ne iznenađuje da je bio posvećen Herkulu.⁴⁷ Mommsen spominje da mu je *vilicus* Salvijan poznat s još jednog natpisa koji je pronađen u Efezu. Na efeškom se natpisu može pročitati da je Salvijan, rođen kao carski rob (*Aug. n. verna*), radio kao *dispensator rationis extraord. provinc. Asiae*, te da je bio u službi kod istoga Klaudija Ksenofonta tada prokonzula provincije Azije. Osim toga efeški natpis nabraja i brojne ugledne Ksenofontove funkcije, koje je do tada obnašao, kao i funkciju koju je imao u vrijeme kada su Salvijan i Zotik dali načiniti natpis: *proc. Illyrici per Moesiam inf(eriorem) et Dacias tres*.⁴⁸ Osim navedenog, natpis iz Efeza vrlo jasno pokazuje kako je carski rob Salvijan izvanredno napredovao u službi: dok je u Daciji još bio *vilicus* i k tome dijelio tu službu s kolegom Zotikom, u Aziji je postao blagajnikom državnog financijskog ureda za čitavu provinciju Aziju. Iz Dacije potječe još jedan natpis na kojem se može vidjeti da su vilici mijenjali mjesta službovanja. Ovaj se put radi o Feliksu koji je bio *servus vilicus* našeg Cezara. Feliks je radio kao *vilicus* postaje za koju navodi početna slova od dvije riječi njenog imena- *Pont Auc-* na koju je došao s funkcije vilika postaje Micije (*promotus ex statione*

Micia). Natpis je posvećen *Iovi Optimo Maximo* i Geniju dačke zemlje i rimskog naroda (CIL III 7853). Natpis koji je bio posvećen Izidi, a za zdravlje Marka Julija Apolinara, dali su posvetiti dvojica vilika, *Verus i Romanus* (CIL III 7837).

Ovaj pregled natpisa iz Mezije, Norika, Dacije i Panonije vrlo jasno ukazuje na činjenicu da su ih postavljali uglavnom vilici koji su radili u državnim službama. Oni su bili, ili u službi nekog od konduktora ili su pak službu obavljali samostalno kao carski robovi. Natpis iz Mezije (CIL III 12463) koji je dao postaviti jedan *vilicus* gospodaru Marcijanu, *clarissimo viro*, ne navodi da je gospodar radio neki određeni posao pa se može možda shvatiti da je *vilicus* radio kao upravitelj imanja. Isto tako su iz Norika poznate dvije obiteljske posvete u kojima se ne spominju vrste poslova što su ih obavljali vilici koji su ih dali postaviti (CIL III 5540 i CIL III 5622).

U hrvatskim se antičkim provincijama držanje robova pojavljuje s dolaskom Rimljana, premda Alföldy⁴⁹ piše da je kod Liburna zabilježen slučaj jedne domorodačke obitelji koja je imala robove. Mocsy⁵⁰ piše da su i Breuci držali robove. Oba autora ne mogu ipak reći je li to bio njihov običaj ili su ga preuzeli od Rimljana.

S područja Hrvatske potječe također veći broj natpisa koji su dali načiniti *vilici* o kojima u znanstvenoj literaturi nema više od spomena, premda su se neki autori u svojim radovima dotaknuli i rimske agrarne tematike. Tu prije svega treba navesti studiju R. Matijašića "*Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*"⁵¹ u kojoj se on u uvodu o ruralnoj arhitekturi osvrće i na tekstove antičkih agrarnih pisaca.

Iz jednog groba u Puli potječu dvije olovne pločice⁵² na kojima je ispisan niz imena i službi koje su dotični ljudi obavljali.⁵³ Među imenima nalazi se i jedan Ankonije za koga kažu da je "*vilikavao*" (*Anconius qui vilicavit*). Nije mi poznat drugi natpis iz Istre na kojem bi se spominjao *vilicus* premda je Istra obilovala posjedima,⁵⁴ od kojih su oni uz samu obalu i na otocima bili uglavnom ili carski ili senatorski što bi upućivalo na to da vlasnici nisu stalno boravili na imanju, a to znači da su ga morali dati u najam ili na upravljanje.⁵⁵ Isto mi tako nisu poznati dokumenti koji spominju vilika u nekoj drugoj državnoj službi.⁵⁶ Spomenuta olovna pločica iz Pule je, za sada, jedini

⁴⁶ A. i J. Šašel 1978, nr. 920, str.137.

⁴⁷ Car Komod bio je veliki štovatelj Herkula (Sanader 1994, str. 89.)

⁴⁸ CIL III str.1424

⁴⁹ Alföldy 1965, str. 74

⁵⁰ Mocsy 1974, str. 151

⁵¹ Matijašić 1988, str. 20 - 23

⁵² I.IX /1, 592a; Zaninović 1991, str. 76; Križman 1991, str.45

⁵³ Ove se pločice danas čuvaju u Karakalnim termama u Rimu i po riječima V. Jurkić - Girardi uskoro bi se trebale zahvaljujući restitutivnom dogovoru, vratiti u Pulu.

⁵⁴ Starac 1994, str. 133 - 146

⁵⁵ U Trstu je pronađen jedan djelomično sačuvan natpis *pro sal(ute) Aquilini vilici Augg* (CIL V 706).

⁵⁶ Starac 1994, str. 140, spominje da su figlinom Loron kod Poreča upravljali vilici za što, međutim, ne citira izvore koji su joj omogućili da iznese taj, za ovu analizu zanimljiv podatak

dokument iz Istre koji spominje vilika tako da se ne može zaključiti što je to Ankonije *vilicavit*. Ovaj podatak, da među natpisima nema onih koje su posvećivali službenici sa carina i poreznih postaja, može se objasniti jer za italske provincije nisu vrijedili carinski zakoni koji su vrijedili u provincijama, a u Histriji su fisk ubirali službenici među kojima nije bilo vilika.⁵⁷ Razloge nedostataka natpisa upravitelja imanja s područja Histrije može se također tražiti u općoj situaciji s natpisima iz drugih italskih područja. Schneider kaže da uzrok leži u vrlo strogom odnosu između gospodara i roba i u činjenici da rob nije smio ništa zaraditi. Tako, po njemu, nije ni imao načina podići spomenik. A ako je nešto i zaradio mimo gospodareva znanja, nije naravno to smio javno pokazati podizanjem spomenika. Ipak su nam sačuvani neki natpisi od kojih većina potječe iz Italije: CIL V 737, CIL V 7852, CIL VI 9989, CIL VI 8684, CIL VI 718, CIL VI 50934, CIL VI 696, CIL IX 3028, CIL IX 1456, CIL X 8217, CIL X 1746, CIL X 5081, CIL X 871, CIL X 7041. Neke od ovih natpisa posvetili su svojim vjernim i revnosnim vilicima sami gospodari.⁵⁸

Dok je u Istri zabilježen samo jedan *vilicus*, u provinciji Dalmaciji situacija je sasvim drukčija. Natpisi u kojima se spominju *vilici* nisu rijetki i pronađeni su diljem provincije, uz obalu, u unutrašnjosti, na otocima, u manje ili više naseljenim mjestima. Ta se situacija odražava i na znanstvenim zapisima tako da o dalmatinskim vilicima ima više riječi u stručnoj literaturi. Spominje ih G. Alföldy u knjizi o stanovništvu Dalmacije, te doslovno kaže da su bili zaposleni kao kućni ili poljoprivredni robovi. Svoju je tezu potkrijepio s četiri natpisa od kojih tri potječu iz Salone, a jedan iz Kolovrata.⁵⁹ Iako se Alföldy već ranije zanimao za robove, te je 1961. napisao opširan članak o robovlasništvu u Dalmaciji za Principata, ne spominje ovu službu.⁶⁰ Vilike spominje i Wilkes preuzimajući podatke od Alföldija. On međutim poznaje i jednog vilika iz okolice Briševa koji je pomagao nadgledniku rudnika.⁶¹ Natpisi iz Dalmacije s vilicima pojavljuju i drugdje u literaturi, ali se u njima *vilicus* spominje samo sporadično bez objašnjenja njegove funkcije.⁶²

Iz Senja, odnosno pećine (*spelaeum*) na Vratniku poznata su dva natpisa. Prvi je natpis dao posvetiti Mitri Faust, *servus vilicus* rob Julija Saturninija koji je bio *praefectus vehiculorum et conductor publici portorii*.⁶³

Drugi je natpis posvećen također Mitri ovog puta od Fortunata koji je bio *servus vilicus* Antonija Rufa,

praefecti vehiculorum et conductoris publici portorii (CIL III 13283). Ova dva roba, Faust i Fortunat služili su dakle na carinskoj postaji, gdje se naplaćivala poštarina i cestarina ili gdje su se pak oporezivala prijevozna sredstva, kola sa stokom ili konjima. Iz Salone potječe natpis koji bilježi da je *vilicus* mogao uz svoju službu obavljati i neki drugi posao: Kvintijan *verna Augusti vilicus et arcarius* postavio je spomenik svojoj ženi Juliji Helpidi (CIL III 1996). Dakle Kvintijan je bio i blagajnik koji se rodio kao rob u carskoj obitelji (*verna Augusti*) i bio je sigurno jedan od uglednijih robova, što uostalom govore i njegove dvije službe. U Arheološkom muzeju u Splitu čuva se prilično oštećen natpis jednog vilika na kojem se ne može zbog oštećenja ustanoviti što je radio i čiji je rob bio (CIL III 2134). Na žalost, vrlo je oštećen i mramorni natpis ispisan lijepim slovima koji spominje Bulić a koji također potječe iz Salone. Na njemu je moguće razaznati još samo riječi *..vilic(o).. ann(orum) XV.. bene merenti posulit*, što je dakako premalo da bi se nešto poblizje reklo o samome viliku.⁶⁴ Iz Salone je i oštećeni natpis na kojem se može pročitati da ga je dao postaviti *Epaphr(oditus) / vilic(us)* koji je bio vjerojatno oslobođenik Marka Valerija Epafrodita (CIL III 13045). Iz Salone potječe i natpis podignut jednoj viliki. Kći Lukanija Ursina i zet Tacije. Verekundijan podižu spomenik neusporedivoj majci Kaniji Urbani, viliki (*Caniae Vr/banae vilicae*) koja je živjela 50 godina (CIL III 2118). Kod ovog natpisa postavlja se pitanje da li je Kanija Urbana obavljala posao vilike samostalno ili je naslov vilika dobila po svom suprugu koji se, eto, ne spominje na natpisu. Jane Gardner piše da su rijetke *vilicae*, koje se pojavljuju na natpisima, vjerojatno spomenute prije kao suputnice muških upravitelja, nego kao samostalne ženske upraviteljice imanja.⁶⁵ Jedan drugi natpis, koji je nađen u Požegi posvećuje također jedna kći, i to Priska, svojim roditeljima, ovaj put majci oslobođenici i dojlji (*libertae et nutrici*) i ocu *Dazieri vil(ico)* (CIL III 8350). Premda je natpis iz Zablaca kod Makarske veoma oštećen, može se razaznati da ga je dao podići *vil(icus)*. Međutim, upravo zbog oštećenosti nije moguće jasno odrediti u koju svrhu je to učinjeno (CIL III 1897). Iz Ekvuma potječe jedan, također vrlo oštećen natpis s ostacima reljefa, na kojem su još vidljive kozje noge. Gabričević, koji je restituirao natpis, smatra da je bio posvećen Silvanu.⁶⁶ Ako je ovaj za nas bezimni *vilicus* upravljao nekim imanjem, nije ništa neobično da posvećuje natpis Silvanu, zaštitniku poljoprivrede.

⁵⁷ Ibid, str. 141

⁵⁸ Schneider 1927, str. 2136 - 2141

⁵⁹ Alföldy 1965, str. 116 i 153

⁶⁰ Alföldy 1961, str. 121 - 151

⁶¹ Wilkes 1969, str. 234, 236(bilj.), 405, 268

⁶² Bulić 1906, str. 129; Gabričević 1961 - 1962, str. 237; Zaninović 1990, str. 725-732, sl. 3; Kuntić - Makvić 1995, str. 41

⁶³ A. i J. Šašel 1978, br. 920.

⁶⁴ Bulić 1906, str. 129.

⁶⁵ Gardner 1995, str. 207.

⁶⁶ Gabričević 1961 - 1962, str. 237.

Međutim, kako piše Rendić - Miočević, većina kulturnih slika posvećenih Silvanu potječe s područja koja su nekada nastavali Delmati, te smatra da je ovo pastirsko božanstvo bilo osobito štovano i omiljeno među Delmatima, stočarskim ilirskim plemenom.⁶⁷ Možda bi se iz tih podataka dalo zaključiti da je i ovaj *vilicus* bio delmatskog porijekla, da nam nije poznat natpis iz Italije koji su u čast Silvana dala podići dva vilika jer je ozdravio njihova gospodara (CIL VI 696). Sačuvana su nam i dva natpisa s otoka. Tako jedan potječe s otoka Hvara, iz sela Vrbanj, s lokaliteta Carevik. Natpis koji je pronađen na imanju koje je pripadalo obitelji Pavičević, vrlo je oštećen i jedina riječ koja se može sa sigurnošću pročitati jest *vilic(us)*.⁶⁸ Drugi natpis potječe s otoka Mljeta, iz mjesta Polače i vrlo je dobro sačuvan. *M/agnus vilic/us* za zdravlje Gaja Balbinijana trijemom je povećao hram Liberu Ocu.⁶⁹ Magno, Balbijanov *vilicus* bio je dobrostojeći *vilicus*, jer je njegova posveta gospodaru daleko najskuplja od svih koje smo upoznali do sada. Magno ne samo da postavlja natpis nego je dao izgraditi i portik hrama. Sudeći po tom podatku moglo bi se pretpostaviti da je Balbijan bio vlasnik ne samo jednog imanja, na otoku, nego više njih, ili možda i cijelog otoka. Iz Kolovrata, koji se nekada nalazio u provinciji Dalmaciji, potječe natpis koji je dao podići *Virus vil(i)cus* u čast svoga oca koji je doživio duboku starost od 80 godina i ženi, koja je živjela sasvim kratko, naime samo 20 godina.⁷⁰ U područje nekadašnje rimske provincije Dalmacije ulazilo je i Briševo kod Sanskog Mosta gdje su pronađena dva natpisa koje su dali podići *vilici*. Prvi je posvetio bogu Marsu *Merc/uri/us vil(icus) off(ici) lfe/rr(arianum)*.⁷¹ Na natpisu se mogu pročitati još i riječi *cur(a)* i *pro(curatoris)* koje upućuju na to da Merkurije nije obavljao posao samostalno nego je bio pod skrbi nekog prokuratora čije ime nije sačuvano (CIL III 13239). Drugi natpis je posvetio Jukundije koji je također radio kao *vilicus officinae ferrariae* (CIL III 13240). Iako vrlo dobro razvijen, sustav rada u rimskom rudarstvu malo je poznat. *Lex Vipascensis* je sačuvan

samo u ulomcima, stoga nam ne može pružiti dovoljno podataka.⁷² Ovo je područje bilo bogato željeznom rudačom koja se naročito intenzivno kopala u rimskom periodu. O tome svjedoči i više natpisa iz Ljubije, koji su posvećeni božanstvu Terra Mater. Tako na jednoj ari čitamo da je *Callimorp(h)u(s) M(...) vil(icus) fer(rarianum)* posvetio natpis Terrae Matri za zdravlje trima carevima i augustovom prokuratoru Titu Verekundu.⁷³ Terrae Matri, a za zdravlje carevima, Juliji Mameji i prokuratoru Juliju Makrinu *viro egregio* podiže spomenik Heliodor *vilicus officinae ferrariae*.⁷⁴ Iz Ljubije je i natpis koji posvećuje Terrae Matri za zdravlje Gaja Julija Agatopa, *conductoris ferrariorum, vilicus Callimor*.⁷⁵ Još dva natpisa posvećuju Terrae Matri vilik *officinae ferrariae*⁷⁶ dok posljednji natpis dvojice vilika, Maksima i Elijana, iz Ljubije, posvećen Terrae Matri,⁷⁷ ne navodi što su konkretno radili. Lako je, međutim, pretpostaviti da su i oni djelovali u uredima rudnika.⁷⁸

Iz rimske provincije Dalmacije potječe relativno velik broj dobro sačuvanih natpisa. Postavljali su ih, kako upravitelji imanja ili članovi njihovih obitelji, tako i službenici koji su radili kod gospodara koji su bili *praefecti* pošta i carina ili *procuratores* rudnika. Samo je Kalimor bio vilik kod jednog konduktora (fn.72) što znači da mu je gospodar uzeo upravu rudnika u najam. Činjenica da se u upravi rudnika spominju prefekti i konduktori ukazuje na mogućnost da je rimska država s rudnicima postupala kao i s carinama i porezima. To znači da je u početku bilo moguće upravu rudnika uzeti, uz odgovarajuću naknadu, u najam, što su u početku radila društva, pa pojedinci - konduktori, da bi tijekom drugog stoljeća brigu o rudnicima preuzela sama carska uprava.

O razvoju robovlasničke privrede za vrijeme principata u Panoniji opširno je pisao A. Mocsy.⁷⁹ U članku spominje postojanje robova u službama na carinskim postajama, ali o vilicima ne govori. O natpisima iz Panonije, koji potječu iz krajeva koji nisu danas na području Hrvatske, već je ranije bilo riječi.

⁶⁷ Rendić - Miočević 1989, str. 461 - 522.

⁶⁸ Kuntić - Makvić 1995, str. 41.

⁶⁹ Zaninović 1990, str. 725 - 732.

⁷⁰ A. i J. Šašel 1986, str. 113, br. 1690.

⁷¹ Na natpisu su od imena boga Marsa vidljiva, po CIL-u, tri početna slova MAR. Ova slova tumači Imamović 1977, str. 426, kao MAT pa smatra da je natpis posvećen božanstvu *Terra Mater*.

⁷² U Portugalu, u mjestu Aljustrel, antički Vipasca, pronađeni su odlomci teksta iz 1. stoljeća u kojima se spominje *lex ferraria* što također svjedoči da su takovi zakoni postojali (Sergejevski 1963, str. 96.)

⁷³ Imamović 1977, str. 418.

⁷⁴ Ibid, str. 420.

⁷⁵ Ibid, str. 422.

⁷⁶ Ibid, str. 422. i 424.

⁷⁷ Ibid, str. 424.

⁷⁸ D. Sergejevski u članku *Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni*, str. 85-100, osvrnuo se i na rad vilika u sklopu rudarske uprave. Po njemu su vilici bili vrlo važni faktori u željeznoj industriji. Međutim ni Sergejevski nije u mogućnosti objasniti koje su poslove vilici obavljali iako nudi mogućnost da su upravljali topionicama rudače. I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, str. 273 - 287. koji vrlo opširno razmatra problematiku rudarskih područja na Japri i na Sani smatra da su *officina ferraria* bile svakako talionice rudače.

⁷⁹ Mocsy 1956, str. 221 - 247

S hrvatskog područja poznat mi je natpis iz Siska, koji se danas čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Zbog velike oštećenosti natpisa nije jasno kome je natpis bio posvećen, ali se ipak dobro vidi da ga je rado postavio *vilicu(s)* (CIL III 13408).

Iako je posao vilika prvotno podrazumjevao upravljanje imanjem, odnosno nadgledanje posla robova s imanja, o čemu nas opširno izvještavaju antički agrarni pisci, s vremenom se taj naziv upotrebljava i za neke druge poslove. Pa ako je posao glavnog vrtlara (*vilicus in hortis*) mogao imati veze s imanjem, ipak su poslovi koje su kasnije obavljali vilici imali malo veze s poljoprivredom. Tako su vilici mogli upravljati bibliotekama i vodovodima (*vilicus aquanum*), popravljati olovne cijevi (*vilici a plumbo*) ili voditi provincijalne, gradske blagajničke knjige (*vilicus kalendarii Septimiani*), bilježiti poslovanje u rudnicima (*vilicus officii ferrariarum*). Ipak su najčešće radili na carinskim (*vilici publici portorii*), poreznim (*vilicus stationis vectigalis*), poštanskim ili cestovnim (*vilici vehiculorum*) postajama u provincijama. Zahvaljujući antičkim agrarnim piscima bilo moguće nam je upoznati ne samo sve vrste poslova koje je obavljao upravitelj imanja, pa i njegova žena, nego i to kakve su karakterne osobine trebali imati. Sasvim je drukčija situacija s robovima-namještenicima brojnih postaja na kojima se ubirao novac za državnu blagajnu. Oni se spominju najviše na epigrafičkim spomenicima i u šturim pravnim spisima. Da se njihov posao sastojao od ubiranja novca, vođenja knjiga prihoda, čuvanja i otpremanja novca u središta uprave pojedinih provincija manje-više je poznato. Zahvaljujući natpisima možemo saznati da su se selili iz postaje u postaju, kao i to da je postojala mogućnost napredovanja u poslu. Međutim, za sada nemamo saznanja o detaljima toga posla osim notorne činjenice da su carinici u provincijama bili strahovito omraženi, o čemu nam vrlo slikovito govore problemi Zakejevi (Lk 19,7). Kako su robovi-namještenici bili u mogućnosti doći do novca, što je robovima-upraviteljima imanja bilo strogo zabranjeno, rado su postavljali natpise. Natpisi su

postavljani za sreću postaje, za zdravlje careva, za dobrobit gospodara, a bili su posvećeni Mitri, Genijima postaja, Geniju trgovine i poslovnih ljudi, Herkulu i Ninfama.

Ipak usprkos vilicima-namještenicima, izvorno zanimanje upravitelja imanja nije nestalo. Da se upravitelji imanja i dalje nazivaju vilicima pokazuju upravo primjeri s otoka, ali i iz unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije odakle potječe relativno velik broj natpisa. Ove su natpise posvećivali i upravitelji imanja, ali i namještenici. Iako ih ima s čitavog područja, ipak je najveći broj i jednih i drugih natpisa pronađen u Saloni, te u sjeverozapadnom, rudarskom dijelu provincije. Natpisi su posvećeni Mitri, Liberu i Silvanu. Vilici koji su radili u upravama rudnika najviše su natpisa posvetili božanstvu *Terra Mater*.

Natpisi nam također pružaju i neke podatke o samom statusu vilika. Na natpisima se *vilicus*, ako je u službi vlasnika imanja ili privatnog zakupca neke od postaja, pojavljuje uglavnom kao *servus vilicus*. Međutim *vilici* su i *servi* careva pa čak i njihovi *vernae*. Carski robovi pojavljuju se na carinskim postajama. Takvi nas natpisi vrlo dobro upućuju na vrijeme njihova nastanka, jer, osim što je poznato da već u drugom stoljeću carine dolaze pod brigu carske uprave, robovi obično pišu i imena svojih careva. Na natpisima se, međutim, pojavljuju i vilici koji ne daju nikakve podatke o svom statusu. Kako su robovi morali, navesti svoj ropski status, što libertini nisu morali, može se pretpostaviti i u ovim slučajevima da se radi o oslobođenicima. Gospodaru se sigurno isplatilo, u nekim posebnim uvjetima, osloboditi roba, znamo li da su oslobođenici bez obzira na stupanj svojih novih prava bili uvijek u zavisnom položaju od svog bivšeg gospodara.

Ni spisi antičkih agrarnih pisaca, ni analiza sačuvanih natpisa nisu pridonijeli rješenju zagonetke kako je došlo do toga da se nazivom upravitelja imanja nazove i namještenik. Možda bi se odgovor mogao potražiti u natpisima vilika iz drugih, udaljenijih dijelova Carstva, pri čemu bi naročitu pozornost trebalo posvetiti afričkim provincijama.

POPIS KRATICA

Acta Antiqua	- Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae, Budapest
ANRW	- Aufstieg und Niedergang des römischen Welt, Stuttgart
ArhVest	- Arheološki vestnik, Acta Archaeologica, Ljubljana
Bull. Dalm.	- Bullettino di Archeologia e Storia Dalmata, Split

CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum
ColIEFR	- Collection de l'école française de Rome, Roma
Situla	- Razprave Narodnega muzeja v Ljubljani, Ljubljana
VAHD	- Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split
PWRE	- Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart

POPIS LITERATURE

- Alföldy 1961
 Alföldy 1965
 Bengston 1988
 Bojanovski 1988
 Bouleveret 1970
 Brandt 1995
 Brockmeyer 1987
 Buckland 1908
 Bulić 1906
 Demandt 1989
 Domerque 1990
 Finley 1962
 Finley 1981
 Flach 1982
 Flach 1990
 Gabričević 1961 - 1962
 Gardner 1995
 Gornsey 1970
 Gummerus 1906
 Herrmann - Otto 1994
 Kiechle 1969
 Kohoe 1988
 Kolendo 1991
 Köpstein 1967
 Križman 1991
 Kuntić - Makvić 1995
 Lafaye 1873
 de Laet 1949
 Matijašić 1988
 Mommsen 1992
 de Martino 1985
 Mocsy 1962
 Mocsy 1956
 Mocsy 1974
 Oehler 1919
 Sanader 1994
 Schneider 1958
 Rendić - Miočević 1989
 Richter 1965
 Romac 1989
 Rostovtzeff 1957
 Sergejevski 1963
 Staerman 1969
 Starac 1994
 Šašel 1978
 Šašel 1986
 Šašel 1994
 Vittinghoff 1935
 Wachtel 1967
 Weiss 1927
 Westermann 1995
 Weaver 1972
 White 1973
 Wilkes 1969
 Zaninović 1990
 Zaninović 1991
 G. Alföldy, Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats, Acta Antiqua IX, 1961, str. 121 - 147.
 G. Alföldy, *Bewölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest 1965.
 H. Bengston, *Römische Geschichte*, München 1988.
 I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988
 G. Bouleveret, *Les Esclaves et Affranchis Imperiaux sous le Haut-Empire romain*, Neaples 1970.
 M. Brandt, *Srednjevjekovno doba povijesnog razvitka*, Zagreb 1995.
 N. Brockmeyer, *Antike Sklaverei*, 2. izd. Darmstadt 1987.
 W.W. Buckland, *The Roman Law of Slavery: the Condition of the Slave in Private Life*, Cambridge 1908.
 F. Bulić, Scavi nella basilica episcopalis urbana a Salona du rante gli anni 1905 e 1906, *Bulletino di archeologia e storia Dalmata*, XXIX, 1906, str. 129.
 A. Demandt, *Die Spätantike*, München 1989.
 Cl. Domerque, *Les mines de la peninsule iberique dans l'antiquite romaine*, Collect. de l'Ecole Francaise de Rome 127, Paris 1990, str. 134 - 151.
 M.J. Finley, The Black Sea and the Slave Trade in Antiquity, *Klio* 40, 1962, str. 51 - 59.
 M.J. Finley, *Die Sklaverei in der Antike*, München 1981.
 D. Flach, *Die Pachtbedingungen der Kolonen und die Verwaltung der kaiserlichen Güter in Nordafrika*, ANRW II 10, 2, 1982, str. 427 - 473.
 D. Flach, *Römische Agrargeschichte*, Handbuch der Altertumswissenschaft, Bd. III 9, München 1990.
 B. Gabričević, Novi natpisi, VAHD LXIII - LXIV, Split 1961 - 1962, str. 237.
 Jane F. Gardner, *Frauen im antiken Rom*, München 1995.
 P. Gornsey, *Social Status and Legal Privilege in the Roman Empire*, Oxford 1970.
 H. Gummerus, *Der römische Gütsbetrieb*, KLIO, Beiheft 5, Leipzig 1906.
 E. Herrmann - Otto, *Ex ancilla natus*, Forschungen zur antike Sklaverei 24, 1994.
 F. Kiechle, *Skavlenarbeit und technischer Fortschritt im römischen Reich*, Wiesbaden 1969
 D. Kohoe, *The Economics of Agriculture of Roman Imperial Estates in Nord Africa*, London 1988.
 J. Kolendo, *Le colonat en Afrique sous le Haut Empire*, 2.izd, Paris 1991.
 H. Köpstein, Zur Sklaverei in byzantinische Zeit, *Acta Antiqua* 15, 1967, str. 259 - 368.
 M. Križman, *Rimska imena u Istri*, Zagreb 1991.
 B. Kuntić - Makvić, Latinski natpisi, Pharos - antički grad: 20. prosinca 1995 - 21. siječnja 1996, Katalog izložbe, Zagreb 1995, str. 41
 G. Lafaye, *Vilicus*, Dictionnaire des antiquites T - Z, Paris 1873, str. 892 - 893.
 S. J. de Laet, *Portorium*, Etude sur l'organisation douaniere chez les Romains, Bruges 1949.
 R. Matijašić, *Ageri antičkih kolonija Pola i Parentium*, Zagreb 1988.
 Th. Mommsen, *Römische Kaisergeschichte*, München 1992, str. 263, 277 i 279.
 F. de Martino, *Wirtschaftsgeschichte des alten Rom*, München 1985.
 A. Mocsy, *Pannonien*, PWRE Supl. IX, Stuttgart 1962, str. 516 - 773.
 A. Mocsy, Die Entwicklung der Sklavenwirtschaft in Pannonien zur Zeit des Prinzipates, *Acta Antiqua* IV, 1956, str. 221 - 247.
 A. Mocsy, *Pannonia and Upper Moesia*, London and Boston 1974.
 J. Oehler, *Kalendarium*, PWRE 10, 1919, str. 1564 - 1568.
 M. Sanader, O kultu Herkula u Hrvatskoj, *Opuscula archaeologica* 18, 1994, str.89.
 K. Schneider, *Vilicus*, PWRE VI, Stuttgart 1958, str. 2136 - 2141.
 D. Rendić - Miočević, Silvan i njegova kulturna zajednica u mitologiji Ilira, u zborniku: Iliri i antički svijet, Split 1989.
 W. Richter, *Palladius*, Lexikon der alten Welt, Zürich - München 1965, str. 2199 - 2200.
 A. Romac, *Rječnik rimskog prava*, 3. dop. izd, Zagreb 1989.
 M. Rostovtzeff, *The Social and Economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957.
 D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, *GZMS XVIII*, 1963, str. 85-100.
 E. M. Staerman, *Die Blütezeit der Sklavewirtschaft in römischen Republik*, Wiesbaden 1969.
 A. Starac, Carski posjedi u Istri, *Opuscula archaeologica* 18, 1994, str. 133 - 146.
 A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 19, 1978, br. 920.
 A. i J. Šašel, *Inscriptiones Latinae*, Situla 25, 1986, str. 113.
 J. Šašel, *Opera Selecta*, Ljubljana 1994, str. 328 - 330.
 F. Vittinghoff, *Portorium*, PWRE supl. VI, Stuttgart 1935, str. 346 - 399.
 W. Wachtel, Sklaven und Freigelassene in der staatlichen Finanzverwaltung des römischen Kaiserreiches, *Acta Antiqua* 15, 1967, str. 341 - 346.
 E. Weiss, *Sklaven*, PWRE V, Stuttgart 1927, str. 551 - 555.
 W.L. Westermann, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Philadelphia 1955.
 P. R. C. Weaver, *Familia Caesaris*, Cambridge 1972.
 K. D. White, Roman Agricultural Writers I: Varro and his Predecessors, *ANRW* IV, 1973, str. 439 - 497.
 J. J. Wilkes, *Dalmatia*, London 1969.
 M. Zaninović, Liberov hram u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološki vestnik* 41, 1990, šašelov zbornik, str. 725 - 732.
 M. Zaninović, Marginalije o pučanstvu antičke Istre, *Opuscula archaeologica* 15, 1991, str. 71 - 89.

SUMMARY

CONTRIBUTION TO THE STUDY ON THE ACTIVITY OF THE PROPERTY
MANAGER AND THE STATE EMPLOYEE

Although initially the primary task of vilicus was to manage a property i. e. to supervise the work of the slaves on a property — which was well described by the ancient agrarian writers — in the course of time, this term was used to denote some other jobs as well. While the job of the main gardener (*vilicus in hortis*) could relate to the property, the work that was subsequently performed by the *vilici* had little to do with agriculture. Thus the *vilici* were able to run libraries and waterworks (*vilicus aquarum*), mend lead watr-pipes (*vilici a plumbo*) keep provincial or municipal treasure books (*vilicus kalendarii Septimiani*) and records of the mines operation (*vilicus officii ferrariarum*). However, they were most often employed at the customs (*vilici publici portorii*), tax (*vilicus stationis vectigalis*), post and road (*vilici vehiculorum*) offices in the provinces. Thanks to ancient agrarian writers, it has been possible to learn about not only all diverse jobs that a property manager and his wife performed but also about the personal characteristics they were expected to posses. The situation of the slaves - attendants at numerous offices where money was collected for the state treasury was completely different. They are mentioned mostly on epigraphic monuments and scanty legal documents. It is generally known that their job consisted of collecting money, keeping revenue books and keeping and dispatching money to the centres of provincial administrations. Owing to the inscriptions, we can be certain that they moved from post to post and that there were possibilities for promotion. Nevertheless, we have thus far no information about the details of that profession, except for the fact that the customs officers in provinces were very much despised as vividly illustrated in the problems of Zacheus*** (Lk 19,7). Since the slaves - employees had the opportunitz to earn money, they were quite willing to put up inscriptions which were meant to ensure the good fortune of the post, the health of the emperors or the well-being of the masters. They were dedicated to Mithras, Geniuses of the posts, trade and business people, Hercules and the nzmphs.

However, in spite of the existence of *vilicuses* -

employees, the original profession of the property manager did not disappear. The islands and the hinterland of the Roman province of Dalmatia whence a comparatively large number of inscriptions originates provide ample proof that the property managers continued to be called *vilici*. Those inscriptions were consecrated by the property managers but also by employees. Although they are found in the entire region, the largest number of both kinds of inscriptions have been located in Salona and the north-western, mining area of the province. The inscriptions were dedicated to Mithras, Liber and Sylvanus. The *vilici* who worked in the mines administration dedicated the most of their inscriptions to the goddess *Terra Mater*.

The inscriptions also provide information about the status of the *vilici*. Whether he is in the service of the property owner or a private tenant, the term *servus vilicus* is generally contained in the inscriptions. However, the *vilici* were servi to the emporors and even their vernae. Slaves of the emperors are also present in customs. Those kinds of inscriptions clearly indicate the date when they came into existence since, apart from the fact that already in the second century the customs were under the authority of the imperial administration, the slaves usually recorded the names of their emperors. There were however, *vilici* who did not provide any information about their status. Since the slaves were required to state their servile status, which freemen were not obliged to do, it can be inferred that these *vilici* were liberated. Bearing in mind that the freemen — regardless of the degree of their new rights always occupied a dependant position toward their master, it was certainly beneficial for the latter to liberate a slave in certain circumstances.

Neither the documents of the ancient agrarian writers nor an analysis of the preserved inscriptions has contributed to the resolution of the mystery question: How could an employee also be called a property manager. The answer can perhaps be found in the inscriptions of the *vilici* from other, more distant parts of the empire. Any future research into this matter should focus particularly on the African provinces.

